

https://doi.org/10.31516/2410-5325.068.04

УДК 27-1:316.77]:272-732.2-051(456.31)Франциск](045)

Е. В. Мараховська, кандидат філософських наук, доцент, Харківська державна академія культури, м. Харків
 eleonora.de.diaz@gmail.com
 http://orcid.org/0000-0003-4737-175X

КОМУНІКАТИВНА ТЕОЛОГІЯ ХОРХЕ МАРІО БЕРГОЛЬЙО (ПАПИ РИМСЬКОГО ФРАНЦИСКА)

Розглянуто теологічні погляди нинішнього Папи Римського Франциска в контексті подальшого втілення ідей Другого Ватиканського Собору в життя і богословську діяльність римо-католицької церкви. Виявлено головні особливості теології Франциска — богословське обґрунтування необхідності діалогу між церквою і сучасним суспільством, усестороннього розширення такого діалогу. Проаналізовано погляди Бергольйо щодо таких контраверсійних проблем нашого часу, як проблеми біоетики, бідності, корупції тощо. Виявлено, що Папа в просторі богословської проблематики підсилює значущість суспільної тематики.

Ключові слова: комунікація, теологія, соціальні проблеми, благодійність, діалог культур, глобалізація, біоетика.

Е. В. Мараховская, кандидат философских наук, доцент, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

КОММУНИКАТИВНАЯ ТЕОЛОГИЯ ХОРХЕ МАРИО БЕРГОЛЬЙО (ПАПЫ РИМСКОГО ФРАНЦИСКА)

Рассмотрены теологические взгляды нынешнего Папы Римского Франциска в контексте дальнейшего воплощения идей Второго Ватиканского Собора в жизнь и богословскую деятельность римско-католической церкви. Выведены главные особенности теологии Франциска — богословское обоснование необходимости диалога между Церковью и современным обществом, всестороннего расширения такого диалога. Проанализированы взгляды Бергольйо по таким контраверсионным проблемам нашего времени, как проблемы биоэтики, бедности, коррупции и тому подобное. Выведено, что Папа в пространстве богословской проблематики усиливает значимость общественной тематики.

Ключевые слова: коммуникация, теология, социальные проблемы, благотворительность, диалог культур, глобализация, биоэтика.

E. V. Marakhovska, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

COMMUNICATION THEOLOGY BY JORGE MARIO BERGOGLIO (POPE FRANCIS)

The aim of this article is to reveal the specific features of the theological position of Pope Francis regarding the problems of modern society.

Research methodology. A culturological approach is applied whereby theological views appear in the context of the development of a certain time culture and reflect its general features

Results. The author considers the theological views of Pope Francis in the context of the further implementation of the ideas of the Second Vatican Council in the life and theological activity of the Roman Catholic Church. The main features of Francis theology are the theological justification for the need for dialogue between the Church and modern society, and the broad extension of such dialogue. Bergoglio's views on such controversial problems of our time as bioethics, poverty, corruption, etc. are analyzed. It is revealed that Pope Francis increases the importance of social topics in the space of theological issues.

Novelty. An attempt is made to analyze Pope Francis' theological views in the context of his attitude to contemporary culture.

The practical significance. The material of the article can be used to teach courses on contemporary religious thought.

Keywords: *communication, theology, social problems, charity, dialogue of cultures, globalization, bioethics.*

Постановка проблеми. Сучасний світ, його бурхливий розвиток ставлять перед філософсько-богословською думкою завдання, які полягають в осмисленні процесів, що характерні для нинішнього етапу історії людства. Хорхе Маріо Бергольйо активно долучився до дослідження сучасного суспільства і його культури, намагаючись віднайти точки перетину між церковною і світською позиціями стосовно глобальних проблем людського існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хорхе Маріо Бергольйо — публічна людина, він часто дає інтерв'ю представникам різних медіа, зокрема світським, зустрічається з відомими й простими людьми, бесідує з ними, дискутує. Так, своєрідним бестселером стала книга буенос-айреського рабина Авраама Скорки, де він опублікував свої бесіди з майбутнім папою, у яких католик і юдей намагаються порозумітися перед викликами сучасного світу. Теологічна позиція Бергольйо в період його перебування на папському престолі виражена також у серії катехиз, з якими він періодично виступає з метою навчання вірян.

Мета статті — виявити особливості теологічної позиції Папи Римського Франциска стосовно проблем сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теологічна позиція нинішнього папи Франциска формувалася протягом декількох десятиліть (особливо в період перебування його на посаді архієпископа Буенос-Айреса), на папському престолі він розвиває певні положення своєї теології, узгоджуючи їх з потребами (й викликами) сучасної епохи. У світовому медійному просторі багато було сказано про причини й наслідки зречення попереднього Папи — Бенедикта XVI. Спектр думок був доволі різноманітним — від осудження до розуміння причин його вчинку. Проте всіх об'єднував один постулат — церква переживає непрості, кризові часи, і цю кризу необхідно подолати. Питання

про оновлення церкви порушувалося, як відомо, ще в часи Другого Ватиканського Собору. Кожен соборний Папа намагався розтлумачити рішення Собору в контексті одночасного збереження римо-католицької традиції (що формує ідентичність) і відповідності церковного вчення вимогам сучасності. Так, Папа Бенедикт XVI інтерпретував можливість утілення рішень Собору в життя в контексті розвитку традиції. Іншими словами, рішення Собору — це не спроба модернізації Католицької церкви, а подальший розвиток традиції. Перед Папою Франциском постало, по суті, те ж завдання, — суттєво не порушуючи католицької традиції (що може змінити католицьку ідентичність), повести церкву шляхом змін. Зміни в церкві почалися вже з початку понтифікату Франциска. Оглядачі релігійних новин відзначають таке: Папа походить не з Європи, а з латиноамериканського регіону, ім'я обрав собі не характерне для Пап — Франциск, є членом ордену єзуїтів. Вибір імені показовий — важливою складовою своєї діяльності Папа вважає допомогу бідним прошаркам населення. Більше того, він промовив свою знамениту фразу: «Як би мені хотілося, щоб це була церква бідних і заради бідних», що перетворилася на девіз його понтифікату. Концепт «церква для бідних» підкреслює не лише соціальні виміри християнства, а й має суттєве теологічне навантаження (і не тільки в контексті теології визволення). Ще з 60-х рр. минулого століття церковні діячі підкреслювали універсальність церкви в соціальному плані — вона піклується про всіх — і заможних, і бідних. Традиційна католицька доктрина не оцінювала бідність негативно. Більше того, за часів Середньовіччя вважалося, що жебраки необхідні, оскільки їхня наявність надає змоги заможним робити пожертви і таким чином поповнювати свою особисту скарбничку добрих справ. У новітні часи в католицтві не був створений власний проєкт теології процвітання, яка є в протестантизмі і наголошує на необхідності християнинові бути заможним, здоровим, хоча харизматичні рухи широко представлені в католицькому релігійному середовищі.

Другий Ватиканський Собор у догматичній конституції про церкву «*Lumen Gentium*» («Світло народів») легітимізує позитивне ставлення церкви до бідних твердженням про подібність бідних та страждених до засновника церкви Христа, який також був неможливою людиною. У період діяльності Собору відомий французький богослов Ів Конгар в одному зі своїх виступів підкреслив не соціальні, а містичні аспекти бідності. Бідність для Конгара — це таємниця, ключ до розгадки якої має тільки Бог, оскільки він утілюється в умовах бідності і спілкувався (домагав, зіцілював, навчав) з бідними. Отець Конгар проголошував, що зустріч із бідними має євангельський сенс: «Бідні можуть відкривати нам Бога. Вони можуть бути засобом і шляхом осягнення Христа» (Рикарди,

2015, с. 120). Корені християнського гуманізму від Іоана Золотоустого до сучасних мислителів, на думку багатьох богословів, полягають в ото-тоженні бідної і стражденної людини із самим Христом.

Піклування про бідних притаманне католицькій церкві протягом усієї її історії, не є винятком і післясоборні часи її розвитку, проте саме в цей період соціальна робота церкви ідеологізувалася й політизувалася, що й стало зрештою однією зі складових церковної кризи. Робота церкви серед нужденних верств населення особливо актуальна в країнах Латинської Америки, оскільки значна частина населення регіону існує за межею бідності. Бергольйо ще в сані архієпископа Буенос-Айреса був прекрасно обізнаний з цією ситуацією. Він уважав за необхідне не просто поліпшити практику благодійності в церкві, а й сформулювати чітку доктринальну позицію щодо проблеми бідності. На думку Папи, відстороненість від бідних негативно впливає на зовнішній імідж церкви і на її внутрішній стан, спричиняє її екзистенційну (а не тільки соціальну) кризу. Як відомо, проблема бідності порушувалася в поширеній у др. пол. ХХ ст. в латиноамериканському регіоні теології визволення як складова ширшого проєкту визволення — жіночого, сексуального тощо. Пік розвитку теології визволення припав на понтифікат Іоана Павла II, який закликав деідеологізувати проблему визволення і очистити цей теологічний проєкт від неприйнятних для християнства постулатів, водночас залишаючи корисні ідеї. Папа Бергольйо певною мірою симпатизував у теології визволення саме постановці питання про подолання бідності, проте революційні шляхи такого подолання (як і Папа Іоан Павло II) він рішуче відкидав.

Проблему бідності Папа Франциск пов'язує з ширшою проблемою — становищем людини у світі, її долученням до суспільних процесів. На думку Папи, драма сучасного світу полягає в зростанні кількості знедолених, наприклад, за критерієм старості. Люди поважного віку не обов'язково мають бути матеріально забезпеченими, але часто вони поповнюють армію знедолених, оскільки виключені з активного життя. Сучасна культура пропагує ділового, молодого, здорового, успішного індивіда, а старих людей відкидає на узбіччя життя. Це хибний шлях, уважає Бергольйо, що має нехристиянський сенс. Так, у своїх все-світньо-відомих бесідах з головним рабином Буенос-Айреса Авраамом Скоркою, Бергольйо висловлює негативне ставлення до практики поміщення своїх батьків до будинків престарілих, відзначаючи, що таке явище спричиняє сучасна гедоністична цивілізація, яка базується на егоїзмі та культі задоволення. Люди поважного віку посідають важливе місце в суспільстві тому, що «передають нам спомини, пам'ять нашого народу, нашого роду, культури, релігії...» (Бергольйо, Скорка, 2015,

с. 127–128). Літні люди забезпечують комунікацію між поколіннями, і це зрештою сприяє збереженню цілісності культури.

Папа аналізує найболючіші проблеми людства, проблему воєнних конфліктів, політичних протистоянь у його рідному регіоні й у світі загалом, біоетичні питання, проблему швидкого розпаду сім'ї, одностатеві шлюби, майбутнє релігії в секулярному світі тощо. На його думку, всі ці проблеми спричиняє брак комунікації на її різних рівнях — між країнами, народами, культурами, соціальними групами, чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. Основне завдання церкви як структури і її інтелектуальних кіл, на глибоке переконання Папи Франциска, полягає в налагодженні комунікації на всіх рівнях сучасної культури. Папа часто використовує термін «діалог культур», розуміючи його не у відстороненому, теоретичному аспекті, а як досвід спілкування, що передбачає знаходження в співбесідників того, що їх об'єднує. Яскравим прикладом утілення ідеї діалогу культур є багаторічна особиста дружба Хорхе Бергольйо з очільником юдейської спільноти Буенос-Айреса Авраамом Скоркою, бесіди між двома релігійними діячами засвідчили не тільки необхідність, а й можливість діалогу релігій, вони виявили спільну позицію католицизму й традиційного юдаїзму стосовно віри, сім'ї та глобальних викликів ХХІ ст.

Проблема діалогу культур, на думку Папи, актуалізується саме сьогодні, у період глобалізації. Проблема бідності для Бергольйо безпосередньо пов'язана з умовами глобалізації. Як представник країни, що багато десятиліть поспіль переживала економічні негаразди, Папа обізнаний зі зростанням бідності і складнощами взаємин із міжнародними фінансовими організаціями. Для нього це історія експлуатації та припущення цілих прошарків суспільства, особливо з точки зору цінності людської праці. Папа стверджує: «Економіка, що основана на спекуляції, не потребує праці. Для неї характерна гонитва за своїм ідолом — грошима, котрий відтворює сам себе. Тому їй нічого не коштує перетворити в безробітних мільйони людей» (Рикарди, 2015, с. 169). Таку систему Хорхе Бергольйо називає економічним імперіалізмом. Їй, на його думку, притаманні принаймні два гріхи — гноблення бідного й нечесність в оплаті праці. Глобалізація уніфікує людей, підкреслює Бергольйо, і використовує ліберальні методи, проте не є гуманною. «У наш час, — зазначає Бергольйо, — відбувається справжній економічний і фінансовий тероризм, у результаті якого зростає кількість багатих і жебраків та радикально зменшується середній клас... На сьогодні в Буенос-Айресі і в житлових кварталах навколо міста проживає два мільйони молодих людей, котрі не вчаться і не працюють. До цієї варварської глобалізації, яка поширюється в Аргентині, церква завжди мала принципову позицію»

(Рикарди, 2015, с. 170). Таким чином, Бергольйо висловлює критичне стосовно сучасного міжнародного капіталізму (й комунізму також) соціальне вчення католицької церкви. Бергольйо непривітно ставиться до капіталізму, тому що абсолютна влада міжнародної фінансової системи над окремими країнами призводить до зубожіння їхнього населення. Бергольйо не проти приватної власності та ринкових відносин, він проти абсолютизації влади ринку, поширення ринкової ментальності. У свій час Папа Іоан Павло II також закликав християн критично ставитися до економічного прогресу, якщо він повністю підкорений інтересам ринку. Пріоритети мають бути на стороні людини, економіка покликана сприяти розвитку як окремої людини, так і людства загалом, підкреслював Іоан Павло II. Таким чином, погляди сучасних католицьких очільників збігаються в такому важливому пункті соціальної доктрини: економіка має уникати вад як капіталізму, так і комунізму, а працювати в режимі солідарності як механізм досягнення загального блага. Такі погляди висловлював і відомий дослідник глобалізації З. Бауман.

Бергольйо не обмежує поняття глобалізації суто економічними складовими. Для нього це набагато ширше явище, яке має культурологічні аспекти. У найзагальнішому аспекті Папа називає глобалізацію засобом пригноблення народів (Рикарди, 2015, с. 195), який, на його думку, полягає в нівелюванні різниці між народами, розмиванні їхньої ідентичності, відмиранні специфічних особливостей кожної культури. Єдність людства для Папи полягає в гармонізації загальних його характеристик і специфіки кожної культури. Мультикультурну глобалізацію Папа оцінює загалом позитивно, якщо вона буде інтегрувати, а не змінювати культурні ідентичності. Осмислення глобалізаційних процесів Папою Франциском не випадкове, адже його країна Аргентина є своєрідним «казаном», у якому переварюються різні культури. Папа рішуче виступає проти таких процесів, інколи він підтримує їх, але тільки в політичному, а не в культурному аспектах. Культурну асиміляцію він оцінює вкрай негативно.

Беручи до уваги такі позитивні аспекти глобалізації, як зменшення відстані між людьми, доступність інформації і послуг, Папа підкреслює і недоліки глобалізації, головними з яких, окрім нерівномірного розподілу матеріальних благ, є економічні проблеми. На думку Папи, людина має піклуватися про довілля, тварин, рослин як про надбання, що дав людині Бог. Природа, підкреслює Бергольйо, це не лише арена діяльності людини, але й самодостатній організм, що живе за власними правилами. Втручатися в ці правила означає шкодити самому людству, вважає Бергольйо, репрезентуючи францисканську традицію ставлення до природи. Більше того, з усім живим треба налагодити комунікацію, що

зрештою має зумовити створення єдиного природно-людського комплексу.

Папа Бергольйо мріє про те, щоб людське суспільство жило в солідарності і братерстві, проте цієї солідарності, на його думку, не можна досягти засобами сучасної глобалізації, яка однобічно нав'язує цінності та культурні орієнтації одних народів іншим. Папа підкреслює, що надії на загальнолюдську доступність інформації в глобалізаційну епоху не справдилися, й між людьми існує величезна дистанція недовіри. Глобальний світ не став космополітичним: люди, котрі проживають у подібних умовах міської культури, не стали ближче один до одного. На думку Папи, необхідно на всіх рівнях (між народами, релігіями, культурами) будувати мости, налагоджувати комунікацію і зав'язувати дружні стосунки. Треба використовувати глобалізацію для налагодження взаємин між народами та культурами.

Узагалі проблема діалогу культур в умовах сучасної цивілізації є провідною в теологічному надбанні Папи Бергольйо. Він намагається її вирішити в контексті проголошення необхідності поліпшення культури сприйняття іншої ідентичності, культури зустрічі з іншим. Це стосується, насамперед, зустрічі християнства і сучасного суспільства. У християнстві (і в римо-католицтві зокрема) існує тенденція самоізоляції в умовах суспільства, що часто демонструє свою нехристиянську спрямованість. Бергольйо рішуче виступає проти такої самоізоляції. На думку Папи, церкві треба активно «йти в народ», що він сам постійно демонстрував під час свого служіння в лавах РКЦ. Комунікація з людьми — це принципова позиція Папи. Перебуваючи ще в сані кардинала, Бергольйо рішуче заявляв: «З церквою, яка обмежується адмініструванням парафій, живе ізольованим внутрішнім життям, стається те, що і з людиною, котра перебуває в ізоляції, вона деградує фізично і розумово. Чи занепадає, як затхле приміщення, у якому розповсюджуються гниль і пліснява. Самодостатня церква переживає те, що й самодостатня людина: вона стає автентичною. Очевидно, якщо людина вийде на вулицю, з нею може статися нещастя, але мені в тисячу разів приємніше бачити церкву, охоплену вогнем, ніж церкву хвору» (Рикарди, 2015, с. 62).

Після свого обрання на папський престол Бергольйо неодноразово повертався до цієї теми. Він вважає, що складний стан церкви спричинений не браком реформ чи потребою в нових церковних структурах, а недостатністю піклування церкви про людей, зокрема й невір'ян. Не стільки реформ потребує церква, вважає Папа Бергольйо, скільки налагодження спілкування з людьми, поліпшення евангелізаційної роботи серед широких мас. Бергольйо виступає проти ідеї церкви як клерикальної структури, у якій служителі відсторонено спостерігають за

земними справами і займаються внутрішніми проблемами. Для Папи близький образ неклерикальної церкви, яка не зосереджена на собі, а вміє налагоджувати діалог зі світом. Як такий діалог налагодити, конкретних рецептів Папа не надає. На його думку, треба просто виходити й зустрічатися за будь-якої нагоди. Свою теоретичну позицію Папа підкріплює і практикою: на аудієнціях більшу частину часу він присвячує зустрічам з окремими людьми, продовжуючи лінію Іоана Павла II стосовно поширення практики спілкування з вірянами. Місія церкви, на глибоке переконання Папи Франциска, полягає в євангелізації світу, йому імponує францисканський рух, який свого часу вивів церкву з абатств і соборів на вулиці міст і сприяв її участі в житті простих людей. Для Папи комунікація церкви і світу не означає адаптації християнства до сучасних умов, а формування такої культури (і мови) діалогу, що спонукає християнство та світ почути одне одного.

Папа пропагує екстравертний, місійний образ церкви, хоча розуміє, що втілити його в життя в умовах анонімних мегаполісів украй складно. Франциск закликає церкву шукати людей і пам'ятати їхні імена, щоб таким чином подолати анонімність і ізолюваність сучасного міського життя. Як Бог в особі Ісуса виходив назустріч простим людям, так і сьогодні це мають робити його служителі — так теологічно обґрунтовує культуру зустрічі Папа Франциск. Церква має йти в широкі народні маси, як зазначає Франциск, з метою ділитися з людьми тією надією, що є результатом віри. Зустріч дозволяє знайти одне одного. Так і зустріч церкви і світу допоможе сучасному суспільству осягнути Бога, уважає Папа.

Шлях зближення церкви і світу є доволі непростим, і церкві, проголошує Папа, треба відійти від формату полеміки зі світом й утвердитися в площині співпраці з ним. Ці ідеї Папа проголошував, перебуваючи в сані кардинала, і проголошує зараз, посівши папський престол, у своїх численних виступах та інтерв'ю.

Папу як найвищого церковного ієрарха і як вірянина турбує проблема церковної кризи та майбутнього церкви у світі, що стрімко змінюється. Заради подолання кризи церкви Папа закликає її вибрати шлях доброго самарянина, практику, випробувану самим життям. Тут він продовжує лінію Бенедикта XVI, викладену в енцикліці *Deuscaritasest* «Бог є любов». Справжній християнин, згідно з таким підходом, — це людина серця, така людина, яка серцем відчуває потреби інших людей і намагається їх задовольнити. Саме спільнота таких людей (церква) буде мати майбутнє, а не ієрархізована структура, яка живе винятково в замкненому (церковному) просторі.

У контексті своєї теології, яка обґрунтовує діалог церкви і сучасного світу, Папа Франциск намагається осмислити таку болючу йому

проблему, як корупцію. Корупція історично виникла ще в Стародавньому світі, є згадки про неї у Св. Письмі, проте саме сьогодні корупція стала найжахливішою недугою, що створює суспільні відносини, руйнує державу, моральні засади суспільства. Досліджуючи тему корупції, Папа Франциск переносить цю проблему із суто суспільної площини у внутрішню, серце людини. Саме людське серце є джерелом корупції (пор. Мр.7, 20–23). «Скорумповане серце — ось у чому проблема. Чому серце стає на шлях занепаду? Воно — не остаточна, ізольована від інших, інстанція людини; не в ньому обриваються будь-які взаємини (і навіть у сфері моральних питань). Людське серце є серцем настільки, наскільки воно здатне вести діалог з іншими: наскільки здатне єднатися з ними, і наскільки спроможне любити або відкидати любов (ненавидіти)» (Бергольйо, 2015, с. 10). Творцем суспільного занепаду, покажчиком якого є корупція, Франциск вважає саме людське серце, з якого походить усе — як добро, так і зло. Папа застерігає світ, сповнений корупції, щоб вона не стала «загальноприйнятим елементом дійсності», складовою сучасної культури. Він визначає корупцію як занепад людства, що органічно пов'язаний з людськими гріхами, але не тотожний їм. «Гріх можна пробачити, занепад же пробачити не можна. ... у корені будь-якого корумпованого ставлення є втома трансцендентністю...» (Бергольйо, 2015, с. 12). Корумпована людина, на думку Папи, це людина іманентна (людина цього світу), яка не бажає зв'язати свої вчинки з вічністю. «Скорумпована особа не помічає власного стану занепаду. ... скорумпована особа навряд чи зможе вийти з цього стану завдяки власним докорам сумління. Її чесноти в цій царині зазнали знеболення» (Бергольйо, 2015, с. 13). Хто чи що може врятувати людину від занепаду (корупції), запитує Франциск. На його думку, це не суспільні інституції, а особисті випробування (хвороба, розорення, втрата близьких). Ці негаразди можуть розбити «шкарлупу корупції» і відкрити доступ благодаті. Саме це, на переконання Папи Франциска, може морально оздоровити людину.

Таким чином, Папа Франциск, аналізуючи явище корупції, переносить її із суспільної в екзистенційну площину, він закликає не стільки викоринювати корупцію, скільки лікувати корупціонерів. Він пропонує диференціювати гріх та корупцію, оскільки гріх є шляхом до корупції, по якому людина-корупціонер посувається повільно, але невпинно. Серце, відкрите до спілкування з трансценденцією, не може бути скорумпованим, проголошує Папа.

- Висновки.** Отже, основні положення теології Папи Франциска такі:
- майбутнє церкви залежить від її здатності відкликатися на потреби звичайних людей;

- критика глобалізації як системи нерівномірного розподілу матеріальних благ;
- підтримка збереження народами своєї культурної ідентичності;
- теологічне обґрунтування необхідності підтримки церквою бідних і знедолених;
- церква повинна сприяти налагодженню діалогу між людьми, країнами, релігіями, культурами.

Таким чином, теологія Папи Франциска є ще однією спробою переміщення богословської проблематики в суспільну площину.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні можливих трансформацій богословської позиції Папи Франциска.

Список посилань

- Бергольйо, Х. М. (Франциск). (2015). *Зцілитися від корупції*. Львів: Видавництво «Свічадо».
- Бергальйо, Х. М., Скорка, А. (2015). *О небесном и земном*. Москва: Книжники.
- Катехизм Католицької церкви*. (2002). Львів. Синод Української Греко-Католицької церкви.
- Рикарди, А. (2015). *Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви*. Москва: Издательство ББИ.

References

- Bergoglio, Jorge Mario. (Pope Francis). (2015). *Heal from corruption*. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
- Bergoglio, Jorge Mario, Skorka, A. (2015). *On heaven and earth*. Moscow: Knizhniki. [in Russian].
- Catechism of the Catholic Church*. (2002). Lviv. Synod Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi tserkvy. [in Ukrainian].
- Riccardi, A. (2015). *The amazing Pope Francis. The crisis and the future of the Church*. Moscow: Bible-Theological Institute Publishing House. [in Russian].

Надійшла до редколегії 11.01.2020 р.